

Міністерство освіти і науки України
Сумський державний університет
Факультет іноземної філології та соціальних комунікацій
Кафедра психології, політології та соціокультурних технологій

ДОПУСТИТИ ДО ЗАХИСТУ

Завідувач кафедри

(підпис) (прізвище та ініціали)
«__» _____ 20__ р.

КВАЛІФІКАЦІЙНА РОБОТА

здобувача ступеня бакалавра соціальної роботи

Шкриль Ірини Борисівни

за темою «Розробка профілактичної програми з протидії шкільному насильству»
(галузь знань 23 «Соціальна робота», спеціальність 231 «Соціальна робота»)

Науковий керівник:

кандидат. політ. наук, доцент

_____ Костенко А. М.

«__» _____ 20__ р.

Підсумкова оцінка:

Національна шкала _____

Кількість балів ECTS _____

Члени комісії _____
(підпис) _____ (прізвище та ініціали)

Члени комісії _____
(підпис) _____ (прізвище та ініціали)

Члени комісії _____
(підпис) _____ прізвище та ініціали)

Суми 2019 р.

ЗМІСТ

ВСТУП	3
РОЗДІЛ 1. ТЕОРЕТИЧНІ ЗАСАДИ ДОСЛІДЖЕННЯ ПРОФІЛАКТИКИ ШКІЛЬНОГО НАСИЛЬСТВА	5
1.1. Категоріальний апарат та методологія дослідження	5
1.2. Соціально-психологічні характеристики цільової групи	9
1.3. Нормативно-правова база щодо попередження шкільного насильства	14
1.4. Етичні засади роботи з обраною цільовою групою	18
Висновки до розділу 1	19
РОЗДІЛ 2. ОСОБЛИВОСТІ ШКІЛЬНОГО НАСИЛЬСТВА	21
2.1. Шкільне насильство: типи, види, групи ризику	21
2.2. Механізми профілактики шкільного насильства	27
Висновки до розділу 2	34
РОЗДІЛ 3. ПРОГРАМА ПРОФІЛАКТИКИ ШКІЛЬНОГО НАСИЛЬСТВА	36
3.1. Аналіз програм профілактики шкільного насильства	36
3.2. Розробка рекомендацій до профілактичної програми з протидії шкільного насильства	45
Висновки до розділу 3	46
ВИСНОВКИ	46
СПИСОК ВИКОРИСТАНИХ ДЖЕРЕЛ	49
ДОДАТКИ	52

ВСТУП

Актуальність проблеми: Насильство є серйозною проблемою в суспільстві. Школа нерідко стикається з проявами жорстокості та насильства в середовищі учнів, фактами знущання серед дітей та проблемою насильства в сім'ї. Демонстрація сцен насильства у засобах масової інформації та в Інтернеті або будь-який пережитий досвід тої чи іншої форми насильства: фізичного, психологічного, сексуального тощо; відчуття безпорадності, приниження, злості або відчаю, небезпеки, самотності, що наростає; схильність до девіації, залежності, протиправної поведінки, все це змушує нас шукати способи попередження насильства.

У більшості випадків насильство спостерігається не лише в кіно, а й на власному досвіді, а саме в сім'ях чи школі (бійки, вимагання грошей, психологічний тиск, словесні образи, бойкот). Майже у всіх країнах діти перебувають під наглядом дорослих в навчальних закладах більше часу, ніж в будь-якому іншому місці за межами родини. Саме у шкільні роки діти дуже часто можуть зіштовхнутися з різними негараздами у взаєминах з однолітками. Враховуючи це, школи повинні не лише слідкувати за освітою дітей, але й забезпечувати захист дітей від насильства. Дорослі, які здійснюють контроль за навчальними закладами, і ті, хто в них працює, зобов'язані створювати безпечні умови, які сприятимуть збереженню гідності та розвитку дітей, адже насильство, незважаючи на те, чи є воно фізичним, психологічним, фінансовим, чи сексуальним, є одним з найбільших порушень прав людини – права на життя, на фізичну та психологічну недоторканість.

Об'єкт дослідження - шкільне насильство.

Предмет дослідження - профілактична програма з протидії шкільного насильства.

Цільова група: учні та педагогічний колектив.

Мета: визначити механізми протидії шкільного насильства шляхом розробки профілактичної програми

Методи:

- загальнонаукові методи (аналіз, синтез, порівняння) під час аналізу наукової літератури, статистичних даних та результатів соціологічних досліджень;

- контент аналіз використовуватиметься під час аналізу нормативно-правової бази та профілактичної програми;

- метод моделювання використовуватиметься при підготовці практичної частини дослідження, що дозволить розробити профілактичну програму з протидії шкільного насильства.

Основним методологічним підходом дослідження є структурно-функціональний підхід, який дозволяє розглядати школу як систему через призму функціональних обов'язків кожного з її елементів (педагогічного колективу).

Завдання:

- 1) дати визначення ключових категорій дослідження;
- 2) описати теоретичні підходи до дослідження профілактики шкільного насильства;
- 3) провести соціально-психологічну характеристику цільової групи;
- 4) проаналізувати нормативно-правову базу щодо попередження шкільного насильства;
- 5) описати особливості шкільного насильства;
- 6) проаналізувати наявні програми профілактики шкільного насильства;
- 7) розробити рекомендації до профілактичної програми з попередження шкільного насильства.

Робота складається із вступу, трьох розділів, висновків та списку літератури та додатку.

РОЗДІЛ 1. ТЕОРЕТИЧНІ ЗАСАДИ ДОСЛІДЖЕННЯ ПРОФІЛАКТИКИ ШКІЛЬНОГО НАСИЛЬСТВА

1.1. Категоріальний апарат та методологія дослідження

Агресія та жорстокість дітей є об'єктом вивчення та наукових досліджень соціальної роботи, соціальної педагогіки, соціальної психології, педагогіки та психології. Дослідженню проблеми насильства у школах присвячені праці таких вчених як: К. Абсалямова, А. Барліт, Р. Безпальча, І. Гайдамашко, А. Губко, О. Дроздов, А. Йосипів, О. Корабльова, Ю. Лисюк, О. Ожйова, В. Ролінський, С. Стельмах, О. Шуміло.

Так, насильство, як соціальне явище Ю. В. Лисюк визначає як навмисну дію, здійснену соціальною групою чи індивідом, що пов'язана з нанесенням або загрозою нанесення фізичної, психологічної, майнової шкоди іншій особі [1, с.121].

За визначенням Всесвітньої Організації Охорони здоров'я, насильство – це навмисне застосування фізичної сили або влади, дійсне або у вигляді загрози, спрямоване проти себе, проти іншої особи, групи осіб або громади, результатом якого є (або є високий ступінь ймовірності цього) тілесні ушкодження, смерть, психологічна травма, відхилення в розвитку або різного роду збиток [2, с.4].

Також, термін «насильство» може застосовуватися у різних галузях знань, визначається і досліджується з різних сторін, залежно від завдань тієї чи іншої науки, особливостей її предмета дослідження. Насильство розглядається з точки зору двох протилежних підходів – широкого (абсолютного) і вузького (прагматичного). В першому, насильство розглядають як використання фізичної сили до кого-небудь; гвалт, примус; використання сили для досягнення чого-небудь;

примусовий вплив на когось чи щось; дії із використанням фізичної чи психічної сили щодо когось [3, с.137]. Другий, прагматичний підхід спрямований на ціннісно-нейтральне і об'єктивне визначення насильства і прирівнює його до фізичної і економічної шкоди, яку люди завдають одне одному.

Дослідники також виділяють такі види насильства: фізичне, психологічне, вербальне (словесне), економічне, сексуальне (в т.ч. кібербулінг), також може бути комбінованим.

Психологічне (емоційне) насильство – це постійні або періодичні словесні образи, погрози від батьків, опікунів, учителів, вихователів, приниження людської гідності, звинувачення в тому, в чому дитина невинна, демонстрація ворожості та нелюбові.

Найпоширенішим із форм психологічного насильства в шкільному середовищі є булінг. Великий внесок у теорію подолання булінгу зробили зарубіжні дослідники такі як: Д. Таттун, Д. Ольвейс, Д. Томпсон, Р. Лейн, К. Арора. Також, проблему подолання та профілактики булінгу у підлітковому середовищі вивчали і вітчизняні дослідники такі, як: І. Гайдамашко, І. Романенко; шкільний булінг досліджували: А. Губко, В. Стремєцька, Г. Алексеєнко; досліджували причини та наслідки булінгу: Ю. Савельєв, Т. Салата, А. Король, Є. Воронцов. Проблеми насильства серед учнів в загальноосвітніх навчальних закладів та запобігання йому в українській кримінології досліджувала І. Лубенець.

За визначенням С. В. Кривцова: «Булінг – це агресія одних дітей проти інших, коли сили агресора і жертви є нерівними, агресія може бути повторюваною. Нерівність сил, повторюваність – дві суттєві ознаки булінгу». Також автор виділяє три форми булінгу:

- фізичний булінг (вважається найжорстокішою формою булінгу, коли жертву б'ють, штовхають, ставлять підніжки, а також побої, які нанесені різними предметами і т.д.);

- психологічний булінг (це цькування, пов'язана з дією на психіку, за допомогою вербальних образ, насмішок, залякувань, переслідувань, які надають емоційний тиск на жертву). Включає в себе: вербальний булінг - цькування за допомогою слів; образливі жести або дії (наприклад, пінки, підніжки); залякування (це загроза, з метою переконання, що нападник може завдати шкоди безпосередньо жертві або його близьким людям, щоб жертва робила те, що вигідно кривдникові); ізоляція (виняток або ігнорування жертви частиною однолітків або всім класом); вимагання (наприклад, вимагають або забирають гроші, речі, їжу і т.д.); ушкодження та інші дії з майном (наприклад, кривдник ховає або псує особисті речі жертви) [4];

- кібербулінгу (переслідування жертви, метою якого є приниження шляхом використання цифрових технологій: Інтернету і мобільних телефонів. наприклад, анонімні погрози, відредаговані фотографії і т.д.).

Як соціально-психологічне явище, булінг має вплив на всіх учасників групи чи класу дітей, в якому він з'являється. Д. Ольвеус визначив таку рольову структуру булінгу:

- 1) учень, що є жертвою булінгу;
- 2) учні, що можуть здійснювати третирування, ініціюють та виконують лідерські ролі булінгу – «буллери» або переслідувачі, агресори;
- 3) наслідувачі – учні, які добре реагують на третирування і активно приймають участь у ньому, вони не є ініціаторами та не виконують головну роль;
- 4) пасивні «буллери» – учні, які відкрито підтримують булінг, наприклад, шляхом сміху чи привертання уваги до ситуації, але не втручаючись в неї;
- 5) потенційні «буллери» – учні, яким подобається третирування, але вони не показують цього ззовні;

6) «спостерігачі» – учні, які не приймають участь у третируванні, і думають, що це не їхнє діло, тобто проявляють байдужість до ситуації;

7) «потенційні захисники» – це ті учні, що погано ставляться до третирування і думають, що мають допомогти жертві, але нічого не роблять;

8) «захисники» – учні, які проявляють негативне ставлення до явища третирування, вони стають на захист жертви або намагаються їй допомогти [5].

Отже, у цьому підрозділі ми висвітлили категоріальний апарат та методологію дослідження, а саме описали які вчені досліджували тематику насильства, булінгу, перелічили форми булінгу та його структуру, що дозволило нам досягти однозначності у розумінні термінології та виявити недостатньо досліджувані аспекти проблеми. Можемо констатувати, що хоча проблема насильства, та його видів досить широко розкривається у працях зарубіжних та вітчизняних вчених, проте питання оцінки профілактичних шкільних програм з протидії насильства є мало дослідженою. Тому тема нашої кваліфікаційної роботи має аспекти новизни в частині практичного аналізу зазначених програм. В подальшому такий аналіз дозволить нам розробити рекомендації для оптимізації профілактичної роботи у навчальних закладах.

1.2. Соціально-психологічні характеристики цільової групи

Цільовою групою нашого дослідження є учні-підлітки та педагогічний колектив шкіл. Вибір цієї категорії обумовлений тим, що все частіше в навчальних закладах скаржаться на часті конфлікти між учнями та, навіть, на надмірну жорстокість в учнів по відношенню один до одного в класі. Також, окремі форми насильства можна спостерігати з боку вчителя по відношенню до учнів і навпаки.

А тепер розглянемо особливості агресивної поведінки відповідно до вікових особливостей дитини.

В дошкільному віці агресивність – зворотній бік беззахисності. Не отримуючи любові, задоволення, відчуваючи небезпеку у дитини з'являються страхи. Бажаючи подолати свої страхи, дитина звертається до захисно-агресивної поведінки. Також, може з'явитися і аутоагресія у формі саморуйнівних фантазій, боязкості, самопокарання.

В молодшому шкільному віці агресивними можуть бути більш сильні учні по відношенню до більш слабких учнів ("обраної жертви") у формі тиску, насміхань, бійки, образ. В цьому випадку велику роль відіграє відкрита позиція вчителя щодо вибору соціально прийнятних форм поведінки.

В підлітковому віці діти вважають, що бути агресивним це означає бути сильним. Набувають широкого розповсюдження ритуали та міфи підліткової групи, що виправдовують її зовнішню і внутрішньогрупову агресію. Прояви насильства розглядаються як утвердження своєї сили, як відданість групі або ідеї. В окремих випадках ініціаторами агресивної поведінки можуть бути дезадаптовані підлітки-аутсайтери.

Для особистості дитини небезпечні результат і неправильна реакція оточуючих на агресивні прояви. Якщо завдяки насильству дитина

отримує увагу, владу, визнання, гроші, інші привілеї у підлітків формується поведінка заснована на культурі сили.

Вчений А. П. Краківський виділяє такі вікові особливості дітей-підлітків:

- 1) необхідність позитивного становища в шкільному колективі та у родині;
- 2) швидка стомлюваність;
- 3) бажання не бути ізольованим, як у класі, так й у малому колективі;
- 4) велика зацікавленість питанням “співвідношення сил” у класі;
- 5) відсутність прояву вікового авторитету;
- 6) вороже ставлення до необґрунтованих заборон;
- 7) зацікавленість до промахів учителів;
- 8) неспроможність адаптації до своїх невдач;
- 9) неспроможність адаптації до положення «гіршого»;
- 10) високий рівень емоційності та інші [6, с.63-64].

У підлітковому віці різко зростає функція критичності мислення, що визначає бажання судити про щось самому і діяти на основі власних суджень, не прислухаючись до думки дорослих. Але разом з тим у цьому віці у дітей ще немає достатньої чутливості і милосердя, що багато в чому визначає типову підліткову жорстокість і схильність до самосуду [7].

Також, у підлітковому віці учні переживають процес формування рис характеру та форм міжособистісної взаємодії, змінюється перебіг та характер відносин з іншими людьми та ставлення до самого себе. Саме в цьому віці діти намагаються зайняти певне місце у системі ділових та особистих стосунків класу, формується досить стійкий статус кожного учня в цій системі, причому частіше закріплюється саме негативний статус. Усвідомлення цього впливає на емоційний стан підлітка і може

стати причиною різного роду відхилень у його навчанні та поведінці, змінюється і характер самооцінки підлітка. Тепер вона меншою мірою залежить від результату навчання, а більше – від характеристик міжособистісного спілкування. Для такого віку характерна тенденція до зростання кількості негативних самооцінок, також порушується рівновага між позитивними і негативними самооцінками школярів, настає криза самооцінки. Загострення критичного ставлення до себе створює потребу в загальній позитивній оцінці своєї особистості іншими людьми.

Отже, найбільш складним та бурхливим періодом у формуванні особистості дитини є підлітковий вік. Цей вік характеризується глибокими змінами зовнішніх і внутрішніх факторів розвитку. Це перш за все пов'язано з фізіологічною перебудовою організму, зміною відносин дитини з дорослими й ровесниками, з високим розвитком пізнавальних процесів [8, с.43]. В цей час діти можуть зіткнутися з різними проблемами взаємовідносин зі своїми однолітками.

Психологічне насильство в школі можна вважати більш витонченими «тортурами», тому що тілесні рани заживають, а моральна травма залишається та весь час з'їдає дитину зсередини. Ця дитина стає ізгоем у своєму класі, що ще більше підбиває інших дітей на приниження у свій бік. Якщо дитину кривдять, дражнять у школі однолітки, то перш за все його успішність падає, а низькі оцінки – це ще один привід для зниження власної самооцінки [9, с.28].

Якщо дитину кривдять в класі, а вона не може протистояти колективу і давати гідну відсіч, то без втручання класного керівника та шкільного психолога не обійтись. Помітивши занепокоєння дитини, класному керівнику потрібно спочатку провести бесіду з цією дитиною, а потім поговорити з усім класом.

В шкільному середовищі причини агресивної поведінки підлітків мають багато психофізіологічних передумов.

Можемо зробити певні висновки, що:

- найбільш агресивними є підлітки, за поведінкою яких ніхто не стежить, які надані самі собі та отримують мало уваги, і такі, що піддаються суворим покаранням;
- агресія багато в чому визначається самим соціальним оточенням підлітка: його сім'єю, друзями, вчителями;
- підлітки навчаються вести себе агресивно, спостерігаючи за поведінкою однолітків, поведінка дорослих для них менш значима;
- з найбільш агресивними дітьми мало хто спілкується в класі, тому такі діти шукають собі друзів серед собі подібних однолітків;
- ЗМІ відіграють суттєву роль у формуванні агресії у підлітків;
- агресивна поведінка, як правило, супроводжує слабкий розвиток соціальних і когнітивних навичок підлітка [10, с.38].

Школярі іноді можуть створювати конфліктні ситуації з вчителями. Наприклад, під час уроку, коли вчитель пояснює матеріал, діти можуть не звертати на нього уваги та навмисне розмовляти голосно та займатися своїми справами. В деяких випадках може доходити і до того, що учень починає кидати в учителя, папірці та відкрито насміхатися. У випадку, коли такі дії з боку учня чи учнів є системними, і якщо вчитель через власні психологічні особливості не може припинити таку поведінку, то це може вважатися навіть булінгом. Здебільшого, всі зусилля педагога покінчити з цим – марні. На думку психолога Віри Романової в подібних ситуаціях вчителям не варто “закривати очі” на перші прояви насильства, з проблемою варто починати працювати одразу, тоді є більша вірогідність її успішного вирішення. Не варто сподіватися на те, що така ситуація покращиться сама собою. Також, все може бути навпаки. Наприклад,

вчитель може принижувати свого учня чи ставити навмисне занижувати оцінки через особисту неприязнь.

Отже, у цьому підрозділі ми описали соціально-психологічні характеристики підлітків, а також зазначили, хто може бути агресором та жертвою насильства у школі. Також ми описали найбільш розповсюджені конфлікти, що можуть відбуватися між учнями та вчителями та між учнями в цілому. Розуміння цільової групи дозволить нам в подальшому оцінити профілактичні програми через призму цільової групи, а також підготувати рекомендації для налагодження системної профілактичної роботи в школі.

1.3. Нормативно-правова база щодо попередження шкільного насильства

Існує ряд міжнародних правових документів, направлених на те, щоб подолати насильство та захистити дітей. Це такі документи як: Декларація прав дитини, Конвенції про права дитини, Закон України «Про охорону дитинства», Закон України «Про соціальну роботу з сім'ями, дітьми та молоддю», Закон України «Про запобігання та протидію домашньому насильству» та інші.

У нашій роботі ми керуємося такими нормативно-правовими документами:

1) У статті 16 «Конвенції про права дитини» прописано, що дитина не може бути об'єктом самовільного або незаконного втручання в її права на особисте і сімейне життя. Спираючись на статтю 19 цієї ж Конвенції держава має вжити всі необхідні законодавчі, адміністративні, соціальні та просвітні заходи, метою яких є захист дитини від усіх форм фізичного та психологічного насильства. Соціалізація дитини має бути направлена на розвиток особи, її таланти, розумові та фізичні здібності, а саме головне - виховання поваги до прав людини [11].

2) Відповідно до Методичних рекомендацій щодо запобігання та протидії насильству, психологічне насильство – це насильство, пов'язане з дією одного члена сім'ї на психіку іншого члена сім'ї шляхом словесних образ або погроз, у тому числі щодо третіх осіб, переслідування, залякування, інші діяння, спрямовані на обмеження волевиявлення особи, контроль у репродуктивній сфері, якщо такі дії або бездіяльність викликали у постраждалої особи побоювання за свою безпеку чи безпеку третіх осіб, якими навмисно спричиняється емоційна невпевненість, нездатність захистити себе чи є шкода психічному здоров'ю особи.

До цього виду насильства належить також постійна брехня, обман дитини (внаслідок чого вона втрачає довіру до дорослого), а також

ситуації, коли вимоги до дитини не відповідають її віковим можливостям. У психічному насильстві виділяють вербальне та емоційне насильство. Вербальне (словесне) відбувається у разі критики і докорів буквально за кожний вчинок. Емоційне насильство може відбуватися взагалі без слів за допомогою міміки, пози, поглядів, інтонації.

Ознаки психологічного (емоційного) насильства:

- відставання у порівнянні з однолітками у фізичному та соціальному розвитку;
- порушення мови, сну, прийому їжі;
- систематичне повторювання дій, зокрема - розкачування, смоктання пальців, кусання;
- відсутність зосередження та уваги;
- відсутність інтересу чи емоцій;
- депресія або віддаленість;
- агресія [12].

3) Спираючись на статтю 1 Закону України «Про освіту» можна зазначити, що булінг (цькування) – діяння (дії або бездіяльність) учасників освітнього процесу, які полягають у психологічному, фізичному, економічному, сексуальному насильстві, у тому числі із застосуванням засобів електронних комунікацій, що вчиняються стосовно малолітньої чи неповнолітньої особи та (або) такою особою стосовно інших учасників освітнього процесу, внаслідок чого могла бути чи була заподіяна шкода психічному або фізичному здоров'ю потерпілого.

Типовими властивостями булінгу (цькування) є:

- систематичність (повторюваність) діяння;
- наявність сторін - кривдник (булер), потерпілий (жертва булінгу), спостерігачі (за наявності);
- дії або бездіяльність кривдника, наслідком чого може бути психічна та/або фізична шкода, приниження, страх, тривога,

підпорядкування потерпілого інтересам кривдника, та/або спричинення соціальної ізоляції потерпілої людини [13].

4) Спираючись на статтю 173 Закону України «Про внесення змін до деяких законодавчих актів України щодо протидії булінгу (цькуванню)» можна зазначити, що булінг (цькування) – несе за собою накладення штрафу від п'ятдесяти до ста неоподатковуваних мінімумів доходів громадян або громадські роботи на строк від двадцяти до сорока годин.

Булінг, вчинений групою осіб або повторно протягом року після накладення адміністративного стягнення, тягне за собою накладення штрафу від ста до двохсот неоподатковуваних мінімумів доходів громадян або громадські роботи на строк від сорока до шістдесяти годин.

Булінг, вчинений малолітніми або неповнолітніми особами віком від чотирнадцяти до шістнадцяти років, тягне за собою накладення штрафу на батьків або осіб, які їх замінюють, від п'ятдесяти до ста неоподатковуваних мінімумів доходів громадян або громадські роботи на строк від двадцяти до сорока годин.

Булінг, вчинений малолітньою або неповнолітньою особою віком від чотирнадцяти до шістнадцяти років, тягне за собою накладення штрафу на батьків або осіб, які їх замінюють, від ста до двохсот неоподатковуваних мінімумів доходів громадян або громадські роботи на строк від сорока до шістдесяти годин.

Неповідомлення керівником закладу освіти уповноваженим підрозділам органів Національної поліції України про випадки булінгу (цькування) учасника освітнього процесу тягне за собою накладення штрафу від п'ятдесяти до ста неоподатковуваних мінімумів доходів громадян або виправні роботи на строк до одного місяця з відрахуванням до двадцяти процентів заробітку.

Також, відповідно до статті 26, частини третьої цього Закону, керівник закладу освіти, адміністрація та вчителі повинні забезпечувати

створення у закладі освіти безпечного освітнього середовища, вільного від насильства та булінгу (цькування) [14].

5) Відповідно до Закону України «Про затвердження Державного стандарту соціальної послуги профілактики», профілактична програма – спеціально розроблений комплекс (система) профілактичних заходів, спрямованих на попередження конкретної соціальної проблеми (або декількох пов'язаних між собою проблем), негативного явища, складних життєвих обставин. Профілактичні програми дозволяють у повному обсязі та комплексно здійснювати надання соціальної послуги на рівні громадян, груп осіб, які опинилися у складних життєвих обставинах, спричинених інвалідністю, віком, станом здоров'я, соціальним становищем, бездомністю, відбуванням покарання у вигляді обмеження або позбавлення волі на певний строк тощо [15].

6) В Глобальній декларація етичних принципів соціальної роботи [16] описані етичні принципи соціальної роботи та інші нормативно-правові документи.

Отже, у цьому підрозділі ми описали використану нами нормативно-правову базу щодо попередження шкільного насильства. Зазначений аналіз дозволяє нам визначити правові зобов'язання та етичні принципи роботи різних суб'єктів в умовах насилля. Нами наголошено те, що на юридичному рівні закріплено обов'язок адміністрації та педагогів забезпечувати створення у закладі освіти безпечного освітнього середовища, вільного від насильства та булінгу (цькування).

1.4. Етичні засади роботи з обраною цільовою групою

У соціальній роботі в цілому існує багато різних етичних засад що характерні для окремої цільової групи. Відповідно до Глобальної декларації етичних принципів соціальної роботи, визначають такі принципи соціальної роботи:

1) Визнання гідності людини (своїм ставленням, словами та вчинками соціальні працівники повинні поважати природжену, невід'ємну гідність та цінність усіх людей);

2) Сприяння правам людини (соціальні працівники підтримують основні та невід'ємні права всіх людей і сприяють їм);

3) Сприяння соціальній справедливості (соціальні працівники відповідальні за залучення людей до досягнення соціальної справедливості у суспільстві та стосовно людей, з якими вони працюють);

4) Сприяння праву на самовизначення (соціальні працівники повинні поважати і підтримувати право людей приймати власні рішення та робити вибір, якщо це не впливає на права та законним інтересам інших людей);

5) Сприяння праву на участь (соціальні працівники повинні працювати над зміцненням самооцінки та можливостями людей, що може сприяти їх повній участі у всіх аспектах ухвалення рішень та дій, які впливають на їх життя);

6) Повага конфіденційності та приватності (соціальні працівники поважають права людей на конфіденційність та недоторканість приватного життя, працюють у відповідності до цих прав, якщо тільки не існує ризику заподіяння шкоди собі самому чи іншим особам або інших обмежень, установлених законом);

7) Ставлення до людей як до цілісних індивідів (соціальні працівники визнають біологічні, психологічні, соціальні та духовні

аспекти життя людей, розуміють їх і ставляться до всіх людей як до цілісних індивідів);

8) Етичне використання технологій та соціальних медіа (соціальні працівники повинні усвідомлювати, що використання цифрових технологій та соціальних медіа може загрожувати дотриманню багатьох етичних стандартів, зокрема, таких як повага приватності та конфіденційності, компетентність, належне ведення документації тощо, і тому повинні отримати необхідні знання та навички для протистояння неетичній практиці при використанні технологій);

9) Професійна доброчесність (соціальні працівники повинні мати необхідну кваліфікацію, а також розвивати та підтримувати необхідні навички та компетенції для виконання своєї роботи) [16].

Можемо виділити такі основні етичними принципами роботи соціального педагога в школі:

1) інформування (соціальний педагог повинен проводити індивідуальні та групові бесіди з дітьми, повинен давати рекомендації учням як не стати жертвою насильства)

2) професійна доброчесність (соціальні працівники повинні мати необхідну кваліфікацію, а також розвивати та підтримувати необхідні навички та компетенції для виконання своєї роботи).

Отже, у цьому підрозділі ми описали етичні принципи соціальної роботи з обраною нами цільовою групою.

Висновки до розділу 1

Підсумовуючи все розглянуте нами у першому розділі «Теоретичні засади дослідження профілактики шкільного насильства», можна зазначити, що:

1) Дослідивши категоріальний апарат ми з'ясували, що насильство - це навмисне застосування фізичної сили або влади, спрямоване проти себе, проти іншої особи, групи осіб або громади, результатом якого є тілесні ушкодження, смерть, психологічна травма, відхилення в розвитку або різного роду збиток. Виокремили такі види насильства: фізичне, психологічне, вербальне, економічне, сексуальне (в т.ч. кібербулінг) та комбіноване.

2) Розглянувши соціально-психологічні характеристики учнів підлітків виявили, що підлітковий вік є найбільш складним та бурхливим періодом у формуванні особистості дитини. В цьому віці діти переживають процес формування рис характеру та форм міжособистісної взаємодії, змінюється характер відносин з іншими людьми та ставлення до самого себе. В підлітковому віці часто вважають агресію часто проявом сили та влади. Найбільш поширеними видом насильства в підлітковому віці є психологічне насильство, а саме: бойкот та булінг.

3) Аналіз нормативно-правової бази дозволяє стверджувати, що на законодавчому рівні закріплено обов'язок адміністрації та педагогів забезпечувати створення у навчальних закладах безпечного освітнього середовища, без насильства та булінгу (цькування).

4) Аналіз етичних засади дозволив нам краще ознайомитися з етичними принципами роботи з обраною цільовою групою.

РОЗДІЛ 2. ОСОБЛИВОСТІ ШКІЛЬНОГО НАСИЛЬСТВА

2.1. Шкільне насильство: типи, види, групи ризику

Із жорстокістю і цькуванням школярі стикаються набагато частіше саме в шкільному середовищі. Якщо в учнів молодших класів «винахідливості» вистачає тільки на те, щоб заховати речі в роздягальні, обзиватися і штовхатися, то в старших класах можуть застосовувати фізичну силу, а саме бити обрану жертву чи тиснути на неї морально, роблячи неможливим повноцінне навчання. Такі дії можна віднести до насильства.

Як зазначалось вище, насильство, як соціальне явище Ю. В. Лисюк визначає як умисну дію, що здійснюється соціальною групою чи індивідом, яка прямо пов'язана з нанесенням або загрозою нанесення фізичної, психологічної, майнової шкоди іншій особі [1; с.121].

Дослідники виділяють такі види насильства: фізичне, психологічне (емоційне, моральне), вербальне (словесне), економічне, сексуальне (в т.ч. кібербулінг), також може бути комбінованим. Емоційне (моральне) знуцання може бути навіть більш образливим, ніж фізичне.

Насильство, незважаючи на те, чи є воно фізичним, психологічним, фінансовим, чи сексуальним, є одним з найбільших порушень прав людини – права на життя, на фізичну та психологічну недоторканість.

Відповідно до Методичних рекомендацій щодо запобігання та протидії насильству, психологічне (емоційне) насильство – це постійні або періодичні словесні образи, погрози від батьків, опікунів, учителів, вихователів, приниження людської гідності, звинувачення в тому, в чому дитина невинна, демонстрація ворожості, нелюбові. У психічному насильстві можна відокремити вербальне та емоційне насильство.

Вербальне (словесне) чиниться у разі критики і докорів буквально за кожний вчинок. Емоційне насильство відбувається без слів за допомогою міміки, пози, поглядів, інтонації.

Знущання в школі – це вид насильства, у якому жертва потерпає від повторних навмисних згубних дій однієї особи або групи.

На шкільне насильство впливають багато факторів, в тому числі неоднакове розуміння насильства в різних культурах, відмінності в соціальному та економічному становищі, обстановка в сім'ї дитини, а також середовище за стінами школи. Наприклад, у різних товариствах одна і та ж ситуація може вважатися як актом насильства, так і специфікою місцевої культури [17, с.9].

На відміну від інших видів насильства, шкільне насильство можна вважати більш витонченими «тортурами», тому що тілесні рани заживають, а моральна травма залишається та весь час з'їдає дитину зсередини. А отже, наслідками насильства в шкільному середовищі перш за все може стати порушення психічного здоров'я дитини та погіршення відносин у класі. Ця дитина може стати ізгоем у своєму класі, що ще більше підштовхне інших дітей на приниження у її бік. Постраждала дитина може стати закомплексованою та закритою. Після цього їй потрібна буде довготривала реабілітація та робота з психологом. Якщо дитину кривдять, дражнять у школі однолітки, то мотивація до навчання у неї може знизитись, а отже і успішність падає, а низькі оцінки – це ще один привід для зниження власної самооцінки [18, с.28].

Форми насильства у середовищі школярів можуть бути дуже різноманітні. Це і постійні насмішки, в основі яких може лежати будь-який фактор: від національності до зовнішніх даних дитини, вимагання, фізичні і психічні приниження, бойкот і ігнорування, псування будь-яких особистих речей та інше. Все це може негативно вплинути на психіку

дитини. Найбільш чутливими і важко пережитими формами насильства у шкільному середовищі є ситуація булінгу та бойкоту.

Булінг (цькування), відповідно до Закону України «Про освіту», це діяння (дії або бездіяльність) учасників освітнього процесу, які полягають у психологічному, фізичному, економічному, сексуальному насильстві, у тому числі із застосуванням засобів електронних комунікацій, що вчиняються стосовно малолітньої чи неповнолітньої особи та (або) такою особою стосовно інших учасників освітнього процесу, внаслідок чого могла бути чи була заподіяна шкода психічному або фізичному здоров'ю потерпілого.

Ознаками булінгу (цькування) є:

- систематичність (повторюваність) діяння;
- наявність сторін - кривдник (булер), потерпілий (жертва булінгу), спостерігачі (за наявності);
- дії або бездіяльність кривдника, наслідком яких є заподіяння психічної та/або фізичної шкоди, приниження, страх, тривога, підпорядкування потерпілого інтересам кривдника, та/або спричинення соціальної ізоляції потерпілого [13].

Булінг, вчинений групою осіб або повторно протягом року після накладення адміністративного стягнення, несе за собою накладення штрафу від ста до двохсот неоподатковуваних мінімумів доходів громадян або громадські роботи на строк від сорока до шістдесяти годин.

Булінг, вчинений малолітніми або неповнолітніми особами віком від чотирнадцяти до шістнадцяти років, тягне за собою накладення штрафу на батьків або осіб, які їх замінюють, від п'ятдесяти до ста неоподатковуваних мінімумів доходів громадян або громадські роботи на строк від двадцяти до сорока годин [14].

Також, відповідно до закону бойкот – це вид психологічного насильства під час якого відбувається ігнорування особи. Бойкотування

негативно впливає на психологічний стан дитини, яка або відмовляється йти в школу, або без пояснення батькам і в таємниці від них починає прогулювати уроки. Навчання тут відходить на другий план, оскільки саме перебування в школі серед недружньо налаштованих однокласників стає для багатьох болісним і нестерпним випробуванням.

Шкільний бойкот, як правило, зустрічається в підлітковому віці і являє собою активну форму ігнорування учня через вплив на нього мовчанням. Бойкот дуже важко переживається, так як він наповнений змістом – груповим осудом і демонстрацією ворожості до однокласника всім колективом [19, с.49].

У бойкотування залучаються і старанні діти, які не змогли встояти перед сильним бажанням засудити когось через переповнююче їх почуття «дорослості», збільшення потреби до з'ясування стосунків.

Бойкот – це не тільки тяжке випробування для учня, яким він був оголошений, але і для більшості інших дітей, на очах яких розгортається людська драма. Кожен з підлітків, втягнутих в процес бойкотування, чудово усвідомлює, що і він може опинитися на місці ізгоя, якщо не виявить солідарність з усіма іншими. Тут спрацьовує стадний інстинкт, що притупляє почуття провини за жорстоке поводження з товаришем. На перший план виходить потреба психологічної безпеки, підкріплена боязню бути викинутим з життя класу за незгоду брати участь у бойкоті [7].

У багатьох випадках причини бойкоту пов'язані з невмінням підлітків конструктивно спілкуватися між собою, коли сварка, що виникла призводить не до подальшої нормалізації відносин, а до їх з'ясування. Часто учні тільки висувають взаємні претензії, підкріплені сильними емоціями, не намагаючись розібратися в почуттях і мотивах іншої людини. Бойкотування порушує звичний стиль керування класом, і повідомлення про бойкот одному з учнів може викликати природну розгубленість у педагога, так як в ситуації загального замовчування дітьми причин

бойкоту дуже складно відразу визначити вірні кроки при вирішенні виниклої проблеми.

Небезпека бойкоту, насамперед, обумовлена тим, що він нагадує цькування, знищення однієї дитини іншими дітьми. Бойкот може вказувати на встановлення всередині класу певної ієрархії, коли "сильні" визначають життя "слабких". Тому бойкот – це ще й боротьба за владу, можливість самоствердитися підліткам з лідерськими амбіціями і встановити в класі правила підпорядкування груповим цінностям.

У підліткового бойкоту завжди є ідейний лідер, і для нього психологічне знищення людини, доведення його до відчаю може бути всього лише спробою підтвердження своєї влади над жертвою і іншими людьми, яких він веде за собою.

У випадках шкільного насильства агресорами можуть бути діти, які виховувались у сім'ях з негативним соціально-психологічним кліматом – недбайливим або ворожим ставленням з боку батьків, використанням покарань. Часто саме в сім'ї вони отримували перший досвід насильства і згодом почали переносити його на однолітків. Щодо притаманних їм особистісних рис, то дослідники називають домінантність, агресивність, низький рівень емпатії, гіперактивність та імпульсивність. Вони схильні проявляти агресію не лише до обраних у школі жертв, а й у ситуації спілкування з іншими дітьми і навіть дорослими [20, с.14].

В шкільному середовищі причини агресивної поведінки підлітків мають багато психофізіологічних передумов.

Також, можна сказати, що частіше жертвами насильства в школі є учні, які мають:

- фізичні недоліки або вади – ті, що носять окуляри, діти зі зниженим слухом або з руховими порушеннями;
- особливості поведінки – замкнуті або імпульсивні;

- особливості зовнішності – рудоволосі, діти з веснянками, з виступаючими вухами, кривими ногами, з повнотою чи навпаки худорлявістю тощо;

- відчуття страху перед школою;

- відсутність досвіду життя в колективі (так звані „домашні” діти);

- хвороби – епілепсія, заїкання, порушення мовлення, дисграфія (порушення письмової мови), дислексія (порушення читання), дискалькулія (порушення здатності до рахування) і т.д.;

- низький рівень інтелекту чи певні труднощі у навчанні;

- обдаровані діти;

- неохайні (мають брудні речі, неприємний запах) ;

- фізично слабкі діти, невпевнені в собі, емоційно реагуючі, тривожні [21, с.23].

Отже, в цьому підрозділі ми дали визначення таким поняттям, як «наси́льство», «психологічне наси́льство», «булі́нг», «бойкот», описали ознаки психологічного насильства та ознаки булінгу і бойкоту, зазначили, хто може бути агресором та жертвою насильства у школі а також пояснили чому саме шкільне насильство є небезпечним для дітей.

2.2. Механізми профілактики шкільного насильства

Існує цілий ряд дієвих та менш дієвих способів профілактики шкільного насильства. Педагоги, працюючи з учнями можуть використовувати такі форми роботи:

1) Індивідуальна форма роботи (бесіда, доповідь учня, профілактичні розмови з учнем, виконання учнем індивідуальних завдань та інші)

2) Групова форма роботи (тренінги, виховні години, форум-театр, дискусії, дебати, виставки, конкурси та інші).

Також, в школах проводять багато інформаційної роботи: показують учням інформаційні презентації, роздають інформаційні буклети, розміщують інформацією на сайти шкіл та інше.

Одним з найефективніших способів профілактики психологічного насильства в шкільному середовищі можна використати бесіду. Таку бесіду можна провести як з одним учнем, так і з класом. Бесіду може провести практичний психолог, соціальний працівник чи класний керівник.

Можна навіть сказати, що ефективніше буде бесіда, проведена саме класним керівником. Бо саме вчитель впливає на судження дітей один про одного, формує громадську думку колективу [22, с.296]. Педагогу не варто відкладати розмову з усім класом про причини, наприклад, бойкоту. Багато в чому бойкот для підлітків – це жорстока гра на нервах загальної «мішені», і, як в будь-якій іншій грі, бойкот затягує учасників своєю напругою і гостротою пережитих емоцій. Якщо вчасно не обговорити виниклу в класі проблему, діти елементарно можуть загорітися в бойкотування. Тому, щоб не втратити контроль над ситуацією, по можливості в той же день, коли класний керівник дізнався про бойкотування, необхідно зібрати всіх учнів і провести екстрені класні збори.

Педагог повинен особливо підкреслити, що проведене зібрання є екстремим і невідкладним, так як виникла серйозна проблема. Якщо справа не доходить до крайніх форм знуцань, фізичного приниження особистості, то ситуацію ще можна відновити, бесіда з учнями дозволить зрушити проблему з мертвої точки.

Розмову з класом слід вести відкрито. Потрібно, щоб були присутні всі учасники конфлікту. Роль класного керівника при цьому полягає в організації нормального і, головне, спокійного спілкування учнів, щоб діти під час зборів не переводили розмову на обговорення особистості, а розбирали конкретні вчинки і рішення однокласника, які викликали у них незадоволення. Це дуже важливо пам'ятати педагогу, оскільки при вирішенні будь-якого конфлікту серед підлітків є велика ймовірність хвилі образливих емоційних висловлювань, що відводить убік від предмета розгляду і, безумовно, є неприпустимим з етичної сторони [23, с.104].

У присутності всього класу, педагог може сказати, що бойкот – це неприпустиме і нелюдське ставлення, оскільки за своєю суттю воно нагадує побиття всім класом однієї людини. По суті, причини бойкоту продиктовані негативними емоціями, спалахами невдоволення, що призводить до імпульсивних, непродуманих рішень, коли діти не можуть собі уявити всіх наслідків тотального ігнорування для окремо взятої людини. Але класному керівнику можна і спиратися на емоційність підлітків. Звертаючись до совісті і порядності дітей, пояснюючи, як низько і підло накидатися на одного, роблячи його життя нестерпним, педагог здатний викликати почуття жалю про скоєний вчинок.

Бойкот підтримується низькою особистою відповідальністю кожного з учнів за все те, що відбувається в класі. Причини цього лежать і в страху бути відкинутим однокласниками при найменшому натяку на незгоду з їх рішенням, і типовими для внутрішньо групових проблем

відмовками про несуттєві важливості думки всього лише одного або декількох людей, які не в змозі докорінно переламати ситуацію [24].

Також, слід зазначити, що учні, кожен окремо, не бажають персонально нести відповідальність за влаштоване всім класом знущання над однолітком. Але педагог зобов'язаний закликати до відповіді учнів і настояти, щоб всі учасники бойкотування пояснили свою поведінку і чим воно було продиктовано. Важливо з'ясувати суть пропонованих претензій до людини і, якщо вони дійсно існують, обговорити способи вирішення гострої ситуації іншим прийнятним способом.

Кожен випадок бойкоту вимагає окремого розгляду, але для всіх епізодів бажано дати можливість на початку зборів висловитися кривдникам, а потім і скривдженому. Якщо обидві сторони йдуть на розмову, це означає, що дитина, яку ображали дійсно в чомусь завинила, але так буває дуже рідко [7].

У підлітковому віці учні, як правило, мають свою думку про вчинки, і важливо їм описати, як насправді виглядає картина бойкотування, але потрібно спробувати це зробити без всякого тиску. Не варто тиснути на дітей, так як агресія породжує тільки агресію. Розмовляти з класом потрібно спокійно. В такій ситуації на учнів гарно діють приклади з життя, в яких вже дорослі люди з соромом згадують про свою негідну поведінку в школі, коли без будь-якої суттєвої причини влаштовували гоніння на однокласника.

Будь-який бойкот має свою індивідуальну передісторію, а значить, і індивідуально виробляється спосіб відновлення звичних товариських стосунків у класі. Тим не менш, для створення повної картини бойкоту класному керівнику під час бесіди з дітьми необхідно вирішити такі важливі завдання:

1. Визначити, хто став ініціатором конфлікту, і запитати, чи весь клас підтримує його рішення.

Важливо дізнатися, хто не приєднався до бойкоту і не змінив свого ставлення до дитини, тобто обов'язково треба акцентувати увагу на те, що не всі учні в класі зненавиділи його.

2. Дізнатися думки класу про причини бойкоту.

3. Надати слово дитині, на яку направлений бойкот, щоб він висловив свою думку з приводу ситуації, що виникла.

4. Підтримати, але не звеличувати тих хлопців, які не приєдналися до бойкоту.

У відносинах з дітьми не слід ускладнювати ситуацію жорстким поділом класу на розуміючих і нетерпимих.

5. Допомогти зрозуміти учням, що відбувається у класі, сформувати в них власну думку про бойкотування.

6. Спробувати переконати лідера цькування [7].

З ініціатором бойкотування педагогу краще поговорити окремо. Якщо він не кається і не визнає своєї провини, можна ще раз з ним розібрати ситуацію, що виникла в класі і сказати: «Мабуть ти мав добру мету, так як був сильно обурений поведінкою свого однокласника, але подивися, що вийшло. Ти об'єднав весь клас проти однієї людини і захопився покаранням, а не виправленням поведінки товариша. Чи досягли ви того, що хотіли? Подивимося, до чого ви прийшли. У нас є конфлікт і нервовий зрив одного з учнів, і навіть якщо ти цього не хотів, все одно відповідальність лежить на тобі. А тепер давай подумаємо, як нам вибратися з цієї ситуації. Що ти пропонуєш?».

Більшість підлітків визнають свої помилки. Адже самокритичність зайвий раз посилює настільки приємне для них почуття «дорослості». Учні розуміють, що, демонструючи відповідальну поведінку, педагоги і батьки будуть ставитися до них серйозно, рахуючись з думкою кожного з них.

Таким чином, головним мотивом проведення шкільних зборів може стати моральний принцип, що найцінніша людська якість – це не безпощадність, а вміння прощати.

Коли дитина сильно постраждала і не бачить можливості подальшого спільного навчання з класом, розумно просто піти зі школи. Але класний керівник все одно повинен до кінця розібратися в ситуації і показати, що йому неприємно усвідомлювати, як багато підлості і жорстокості в колективі.

Педагогічно невірно намагатися припинити бойкот аналогічними методами. Це не матиме результатів, а, навпаки, тільки посилить напруженість у класі. Також помилка педагогів буває в тому, що вони не пропонують обговорити ситуацію, а буквально вимагають від класу подружитися з об'єктом спільного цькування [7].

Ще одним механізмом профілактики шкільного насильства може бути тренінг для всього класу.

Тренінг – це сукупність психотерапевтичних, психокорекційних і навчальних методів, що спрямовані на розвиток навичок самопізнання і саморегуляції, навчання і міжперсональної взаємодії, комунікативних та професійних умінь [25, с.5].

Під час тренінгу можна створити неформальне, невимушене спілкування всіх людей, залучених до участі в тренінгу, яке відкриває групі безліч варіантів розв'язання проблеми та сприяє розвитку групової динаміки, міжособистісних взаємин і норм у групі, заради якої вона зібралася чи була сформована.

Є безліч різних тренінгів з різними тематиками з них можна обрати будь-який у відповідності до проблеми в класі. Це може бути як тренінг на згуртованість, так і тренінг, з метою формування навичок безконфліктного толерантного спілкування чи формування навичок конструктивного вирішення конфліктних ситуацій.

Особливу роль в роботі з дітьми - підлітками займає інтерактивна форма роботи форум-театр. Форум-театр – це методика інтерактивної роботи серед різних шарів суспільства, направлена на вирішення соціальних проблем. Частіше всього її розглядають як сценічну виставу, яка пропонує для розгляду соціальну проблему, а кожен персонаж гри виконує певну соціальну роль. Головний герой – "жертва" ситуації, інші персонажі – його оточення: сім'я, школа, члени суспільства. Також, можлива участь правоохоронних органів, психолога, вчителя. Кількість персонажів зумовлена сценарієм та конкретною ситуацією. Форум-театр є гарним методом профілактики шкільного насильства, що може допомогти учням змінити їхню поведінку та ставлення до проблеми [26, с.10].

Беручи участь у вирішенні дитячих конфліктів, ні в якому разі не можна вдаватися до практики силових рішень.

За даними опитування Жіночого консорціуму України, діти висловлюють відносно високу потребу у збільшенні обсягу знань щодо власних дій потерпання від насильства. З віком ця потреба зростає, можливо, через почастишання зіткнення з нею та усвідомлення власної беззахисності. Також, самі педагоги демонструють високий рівень зацікавленості у розширенні поінформованості про можливі власні дії при зіткненні з випадками насильства. За даними опитування Жіночого консорціуму України: 50 % учителів зазначили, що потребують більше інформації про те, куди звертатися у випадках виявлення насильства серед дітей); 67 % - потребують більше інформації про можливі дії у випадку вчинення насильства серед дітей; 60 % – бажають отримати більше інформації про організацію роботи школи щодо попередження насильства серед дітей.

Такі відповіді підтверджують те, що вчителі потребують більшої поінформованості щодо механізмів реагування на випадки насильства, передбачені чинним законодавством України.

Необхідність розроблення на рівні школи чіткого механізму дій та визначення можливих дій педагога у випадку вчинення насильства серед дітей підтверджує заявлений учителями високий рівень потреби у такій інформації. Переважна більшість педагогів зазначила, що вони не володіють достатнім обсягом інформації, що, безумовно, знижує ефективність їхніх дій у таких випадках.

Також необхідно сприяти розумінню усіма педагогами того, що діти-агресори також потребують невідкладної допомоги фахівців, а не лише заслуговують на покарання [27, с.30].

Отже, в цьому підрозділі ми описали які можуть бути механізми профілактики шкільного насильства.

Варто наголосити на доцільності впровадження на базі школи механізмів запобігання проявам насильства серед дітей. Для цього слід:

- системно проводити ознайомлення учителів і дітей з інформацією про прояви насильства, а також його наслідки. Особливу увагу варто приділити «легким» формам прояву насильства серед дітей, зокрема психологічному й економічному його видам. Результату можна досягти шляхом проведення серед педагогів навчальні заняття з діагностики «легких» форм насильства й реагування на нього;

- важливо формувати нові форми поведінки серед учнів. Більш ефективно цього можна досягти за допомогою власного прикладу учителів. Результати різноманітних досліджень свідчать, що вчителі самі часом дозволяють собі такі прояви психологічного насильства як порівняння, навішування ярликів, ігнорування почуттів дітей;

- необхідним є вміння педагогів правильно ідентифікувати насильство як у своїй поведінці, так і в поведінці дітей, щоб сформулювати єдиний погляд на існуючу проблему;

- важливим є розробка на рівні школи плану дій щодо розв'язання проблеми насильства та запровадження системи постійного відстежування

випадків насильства серед дітей, виявлення дітей-агресорів, організація системної роботи з ними фахівців, індивідуально та у групах;

- важливим є створення на базі школи алгоритму реагування на випадки насильства серед дітей, чіткого визначення можливих дій, відповідальність та компетенції вчителя і представників адміністрації залежно від наявності, досвіду роботи та професійних навичок психолога і соціального педагога визначити їх роль та обсяг обов'язків у цьому алгоритмі;

- шкільні механізми превенції насильства, реагування на його прояви та система допомоги дитині мають розроблятися із залученням самих дітей і врахуванням їх думки. Це підвищить ступінь довіри дітей до цих механізмів, переконає у спрямованості пропонованих дій на реалізацію їх реальних потреб та очікувань.

- однією з можливих форм роботи, спрямованої на профілактику насильства у школі є шкільна медіація – розв'язування конфліктних ситуацій через примирення сторін шляхом знаходження оптимального варіанта розв'язання проблеми, що задовольняє обидві сторони, при взаємному бажанні сторін знайти вихід із ситуації;

- варто активніше залучати батьків до профілактичної роботи з дітьми. Проводячи відповідну роботу з батьками, можна через них доносити до дітей інформацію про загальні засоби попередження насильницьких ситуацій та наявні форми допомоги, яку дитина може отримати на базі школи.

Висновки до розділу 2

Підсумовуючи все розглянуте нами у другому розділі «Особливості шкільного насильства», можна зазначити, що:

1) Аналіз наукової літератури дав нам можливість визначити типи, види та групи ризику шкільного насильства. Таким чином можна сказати, що найбільш розповсюдженим видом психологічного насильства в школі є булінг та бойкот.

2) Нами було описано хто може бути агресором та жертвою насильства у школі, а також описано роль педагогів у профілактиці та протидії насильства.

3) Нами було визначено основні механізми профілактики шкільного насильства, серед яких є індивідуальні (бесіда, доповідь учня, профілактичні розмови з учнем, виконання учнем індивідуальних завдань та інші) та групові форма роботи (тренінги, виховні години, форум-театр, дискусії, дебати, виставки, конкурси та інші).

РОЗДІЛ 3. ПРОГРАМА ПРОФІЛАКТИКИ ШКІЛЬНОГО НАСИЛЬСТВА

3.1. Аналіз програм профілактики шкільного насильства

Відповідно до Закону України «Про затвердження Державного стандарту соціальної послуги профілактики», профілактична програма - спеціально розроблений комплекс (система) профілактичних заходів, спрямованих на попередження конкретної соціальної проблеми (або декількох пов'язаних між собою проблем), негативного явища, складних життєвих обставин. Профілактичні програми можуть дозволяти у повному обсязі та комплексно здійснювати надання соціальної послуги на рівні громадян, груп осіб, які опинилися у складних життєвих обставинах, спричинених інвалідністю, віком, станом здоров'я, соціальним становищем, бездомністю, відбуванням покарання у вигляді обмеження або позбавлення волі на певний строк тощо [15].

Профілактична програма (індивідуальний план) є основою для надання соціальної послуги та ґрунтується на оцінці потреб (оцінки ситуації) отримувача соціальної послуги. На рівні громади, групи складається профілактична програма, на індивідуальному рівні - індивідуальний план.

Профілактична програма (індивідуальний план) складається у двох примірниках та підписується отримувачем соціальної послуги та/або його законним представником та суб'єктом, що надає соціальну послугу. У разі коли соціальна послуга надається закладом, що виконує обов'язки опікуна відносно отримувача, індивідуальний план надання соціальної послуги затверджується керівником закладу. Один примірник надається отримувачу послуги або його законному представнику, другий - залишається у суб'єкта, що надає соціальну послугу.

Ми здійснили моніторинг 10 шкіл міста Суми і тільки у двох з них були так звані профілактичні програми. В паперовому вигляді жодна школа не надала профілактичної програми, але зі слів психологів ми зрозуміли, що це не профілактичні програми, а просто звіти заходів, де описані проведені заходи, а саме: виховні години та тренінги для учнів, батьківські збори, індивідуальні бесіди з учнем та інші заходи.

Такі звіти не можна назвати профілактичною програмою. Отже можна зробити висновок, що школи не працюють з причиною виникнення шкільного насильства та не попереджають насильство, а працюють лише з наслідками.

На відміну від звіту, профілактична програма має складатися з таких розділів:

- 1) загальні відомості про отримувача соціальної послуги;
- 2) заходи, що здійснюються в рамках надання соціальної послуги;
- 3) періодичність та строки виконання заходів;
- 4) місця проведення заходів;
- 5) відомості про необхідні ресурси (обладнання, технічні засоби реабілітації, інвентар, витратні матеріали);
- 6) очікувані результати заходів;
- 7) відомості про виконавців заходів;
- 8) дані щодо моніторингу результатів надання соціальної послуги та перегляду індивідуального плану (за потреби).

Проаналізувавши закордонний досвід роботи шкіл по профілактиці насильства можемо зазначити, що наприклад у США, головним завданням протидії насильству в школах є вдосконалення превентивного підходу, розробка та впровадження інноваційних технологій та ефективних освітньо-профілактичних програм. У цій країні особливого поширення набула технологія мобілізації ресурсів. Ця технологія полягає в залученні до просвітницької діяльності державних і недержавних установ,

соціальних служб, партнерств, різних груп населення. Систематичну профілактичну роботу з дітьми схильними до негативних проявів в поведінці проводять інспектори поліції. Цікавим є досвід проведення тижня запобігання третируванню серед учнів загальноосвітніх шкіл. Досить ефективним, на нашу думку, є досвід впровадження програм поведінкового навчання або поведінкової модифікації «D.A.R.E.» (англ. Drug Abuse Resistance Education) для дітей початкових класів, «G.R.E.A.T» (англ. Gang Resistance Education and Training) для учнів підліткового віку. В основі цих програм покладена теорія соціального наuczіння А. Бандури і концепція поведінки ризику Р. Джессора. З ініціативи Бюро громадських служб та Міністерства з питань здоров'я і соціальних послуг США було розпочато реалізацію названих програм з метою забезпечення розвитку та психологічного благополуччя учнів в умовах шкільного середовища. Аналіз освітніх профілактичних програм дозволяє виокремити найефективніші компоненти їхньої реалізації: формування навичок прийняття рішень, навичок протистояння тискові однолітків та інших впливів (реклами, батьків) на предмет вживання наркотичних речовин; розвиток життєвих та соціальних навичок за допомогою професіоналів, однолітків.

У США з метою профілактики насильства щодо дітей у школах та сім'ях громадська організація «Жінки проти зґвалтування» розробила програму профілактики для дітей «Діти попереджені про напад». Ця програма спрямована на розвиток у дітей критичного мислення, набуття асертивних навичок поведінки, інформування куди звертатись якщо насильство трапилось.

На перших заняттях за даною програмою виявляється:

- 1) рівень знань дітей про свої права;
- 2) як дотримуються права дітей;
- 3) соціальне самопочуття дітей;

4) рівень задоволення базових потреб дітей.

Для кращої обізнаності дітей про свої права тренер проводить ефективну просвітницьку діяльність і тренінгові заняття. Також, при цьому можуть залучатися батьки, працівники школи, громадськість. Далі робота представлена у формі рольових ігор, через які поглиблюється зміст знання та здобуваються навички поведінки. Для цього кожна роль програється три рази і це відбувається наступним чином: 1) лідер (тренер) заняття розповідає про загрозливі ситуації – з негативним результатом для дитини. Далі відбувається програвання відповідної сцени, після чого відбувається обговорення з дітьми почуття і можливі реакції, пов'язані з зображеною сценою; 2) у другій грі альтернативну версію сцени грає лідер (тренер). Він успішно чинить опір, таким чином демонструючи поведінку в ситуаціях даного типу; 3) у третій і останній грі діти самі грають, беручи приклад з лідера, через що і забезпечений успіх стратегії. Після завершення рольової гри, діти співають пісню «Безпечні, сильні, вільні». Після занять присутнім повідомляють про місцеві групи підтримки, телефони довіри та консультаційні послуги [28].

Проаналізувавши закордонний досвід ми пропонуємо розробити план дій щодо попередження насильства над дітьми в школі. Під час розроблення в школі Плану дій щодо попередження насильства над дітьми треба враховувати основні елементи, що зможуть забезпечити практичність та гнучкість плану. Такими елементами є: основна інформація про загальноосвітній навчальний заклад, бачення, формальні аспекти, оцінка відповідної роботи та ситуації в навчальному закладі, підтримувальні та запобіжні дії, процедури реагування на випадки насильства та їх документування.

Також, потрібно постійно проводити моніторинг та аналізу під час упровадження Плану дій. Це допомагає виявити проблеми, оцінити реалізацію його цілей, доопрацювати та внести відповідні зміни у План.

Це сприяє ефективному досягненню поставлених цілей та робить План дій зручним інструментом для використання усіма залученими особами: адміністрацією, вчителями та вчительками, учнями та ученицями тощо. Проведення оцінювання допомагає зрозуміти наявність проблеми та є одним з інструментів просвітницької роботи в закладі освіти.

План має передбачати такі дії: підтримувальні, запобіжні (превентивні) та процедури реагування на виявлені випадки насильства щодо дітей.

Для прикладу розглянемо досвід Швеції. На щорічних засіданнях, що проводяться за участю учнів та учениць, опікунів/тат і мам, вчителів, розглядаються питання безпеки і благополуччя. Всім учням та ученицям пропонується стати «послами демократії». У ролі послів учні та учениці беруть участь у роботі над Планом дій проти принизливого для гідності поведження і дискримінації. Персоналу школи пропонують стати частиною АБВГД-групи на початку кожного навчального року. АБВГД-група формується з активних та небайдужих людей з педагогічного колективу, які прагнуть змінювати загальноосвітній навчальний заклад на краще й відкриті для нового досвіду. Група повинна мати постійне ядро учасників й учасниць та за потреби долучати до своєї діяльності інших колег. Одним із завдань групи є залучення більшості з персоналу навчального закладу до розроблення та виконання Плану дій. Необхідно також контролювати ефективність та злагодженість роботи команди відповідно до загального бачення закладу. Всі співробітники та співробітниці поінформовані про роботу АБВГД-групи, залучаються до оцінювання. План дій поширюється і надається всім учням та ученицям наставниками/наставницями. Питання безпеки і благополуччя розглядаються на щорічних засіданнях з розвитку, що проводяться за участю учнів та учениць, дорослих рідних, тат і мам, вчителів та

вчительок. План дій презентується і розглядається усіма співробітниками та співробітницями школи на початку кожного навчального року.

Отже, План дій був розроблений упродовж 2 років. В центрі уваги першого року було планування і набуття необхідних знань, також, було організовано навчальний центр, де учні та учениці можуть дістати підтримку. Найбільшим проектом упродовж першого року був запуск ініціативи «Посли демократії». Мета проекту полягала у підвищенні добробуту і безпеки в школі, збільшуванні участі учнів та учениць у вирішенні проблем школи, а також у збільшенні підтримки з боку однолітків, якщо учні та учениці потерпають від принизливого для гідності поводження. Учні та учениці проходили тренінги з ознайомлення з нормами законодавства та щодо роботи з протидії принизливому для гідності поводженню та дискримінації.

В результаті учні з групи послів знайшли друзів поза власною програмою середньої школи. Посли від наукової програми почали спілкуватися з учнями з гуманітарних програм. Раніше між представниками цих програм могла існувати конкуренція.

Методи, що використовуються:

- опитування щодо благополуччя та безпеки, досвіду дискримінації, переслідувань і принизливого для гідності поводження;
- «Посли демократії»;
- «безпечна хода» з АБВГД-групою, послами, учнями та ученицями, вчителями та вчительками;
- інтерв'ю щодо питань здоров'я (шкільна медсестра і учні);
- спостереження учнів/учениць і учнівських груп;
- спостереження за вчителями та вчительками (соціальний педагог та представник послів провели спостереження в класах з метою з'ясування, чи є відмінності у ставленні вчителів та вчительок до дівчат і до хлопців);

- складання звітів про заходи, що стосуються принизливого для гідності поводження і/або дискримінації, домагань;
- зустрічі з розвитку за участю учнів та учениць, батьків дорослих рідних, тат і мам, вчителів та вчительок;
- інформація від команди вчителів та вчительок;
- складання доручень стосовно принизливого для гідності поводження та/або дискримінації, домагань.

Подібний план дій використовували і в Україні в Білоцерківській загальноосвітній школі I–III ступенів № 15. Вони впевнені, що безконфліктна атмосфера в учнівському колективі, сприятиме навчанню, безпеці, довірі та доброзичливим стосункам між учнями і вчителями.

В цій школі створена АБВГД-група, до складу якої входять: заступник директора з виховної роботи, заступник директора з навчально-виховної роботи, соціальний педагог, вчитель початкових класів, вчитель обслуговуючої праці, керівник гуртка «Школа майбутнього юриста», бібліотекар та інші.

За рік у школі проводились засідання педагогічної ради «Стоп Насильство!» та Ради профілактики (де приймали участь фахівці кримінальної міліції у справах дітей та центру соціальних служб для сім'ї, дітей та молоді), а також лекції, бесіди, анкетування, тренінги – для учнів, схильних до правопорушень та девіантної поведінки.

Також, на відміну від Сум, Шостка також має досвід розробки профілактичних програм. Метою програми є попередження проявів жорстокості і насильства та забезпечення прав неповнолітніх у навчальних закладах. В рамках Програми соціальним педагогом, практичним психологом, класними керівниками, вихователями були використані такі форми та методи роботи: лекції, тренінги, бесіди, консультації, години спілкування, розвиваючи заняття.

Завдання програми: навчити учнів, батьків, педагогів конструктивних форм поведінки та основ комунікації; розвивати здібності учнів адекватно сприймати себе та інших людей; зниження емоційної напруги та регуляція соціальних відносин; формування навичок позитивного впливу на оточуючих, прищеплення навичок самоконтролю.

Очікуваним результатом було зниження рівня агресивності та ворожості, як передумова безконфліктної поведінки, позитивна зміни в розвитку особистісних рис, активізація соціальної активності та доброзичливих відносин, підвищення самооцінки, розвиток комунікативних та емпатійних здібностей.

Цільова аудиторія: учні, батьки, педагоги.

Спираючись на закордонний та український досвід створення програм профілактики шкільного насильства ми можемо запропонувати свою профілактичну програму.

Метою програми є попередження проявів жорстокості і насильства та забезпечення прав неповнолітніх у навчальних закладах. В школах повинна бути створена АБВГД-група. Вона буде відповідальна за оцінювання проведеної роботи, поточної ситуації, за розроблення та імплементацію Плану дій.

До складу АБВГД-групи будуть входити: завуч з виховної роботи, класний керівник, практичний психолог, соціальний педагог, педагог-організатор, голова батьківського комітету школи, представник шкільного парламенту.

Перш за все, доцільно провести загальне обговорення проблеми насильства щодо дітей у школі та створити стратегію реалізації плану дій.

У плані дій повинні бути такі стратегії реалізації плану: 1) забезпечення питанню подолання насильства в школі вагомому місця у виховній роботі; 2) залучення всього педагогічного колективу та учнів

школи до розв'язання проблеми; 3) залучення до розв'язання проблеми батьківського колективу.

Для допомоги в розробці власної програми профілактики ми запросили експертів з трьох шкіл м.Суми (додаток А). Після обговорення проблеми насильства в шкільному середовищі ми дійшли висновку, що програма профілактики повинна бути комплексною та мати такі розділи:

- 1) Цільова група;
- 2) Заходи, спрямовані на профілактику насильства в школі;
- 3) Термін виконання заходів;
- 4) Місця проведення заходів;
- 5) Відомості про необхідні ресурси (людські, фінансові, технічні)
- 6) Очікувані результати заходів.

Таким чином, для підвищення компетенції персоналу щодо даної проблеми рекомендуємо використовувати навчально-методичні посібники та брати участь у тренінгах, де можна краще дізнатися: як розв'язувати конфлікти, як згуртувати дитячий колектив, як допомогти дітям проявляти свої кращі якості та інше. Для учнів потрібно проводити тренінги, бесіди, виховні години з питань подолання насильства в школі.

Також, потрібно проводити щорічний аналіз та оцінку роботи школи щодо виконання плану попередження насильства.

Отже, в цьому підрозділі ми проаналізували закордонний та український досвід створення програм профілактики шкільного насильства та створили власний план дій та профілактичну програму щодо попередження насильства у школі.

3.2. Розробка рекомендацій до профілактичної програми з протидії шкільного насильства

Проаналізувавши закордонний та український досвід створення програм профілактики шкільного насильства, ми можемо зазначити, що школи повинні дотримуватися єдиної політики щодо протидії насильству. Важливо розуміти, які законодавчі документи беруться за основу, які правила приймаються для персоналу і які для учнів та учениць. Тут закладена відповідальність персоналу за створення безпечного простору для всіх учнів та учениць навчального закладу, алгоритм розв'язання ситуацій, коло залучених до цього осіб, порядок функціонування АБВГД-групи та склад групи. Також, важливим компонентом упровадження Плану дій з попередження насильства в школі є активність самого колективу навчального закладу, що бере участь у виробленні відповідної політики навчального закладу щодо спільного розуміння проблеми насильства, поведження, що є принизливим для гідності, відповідальності, яку кожна особа бере на себе, та дій на захист учнів.

В школах міста Суми немає систематичної роботи з профілактики насильства в шкільному середовищі, тому ми пропонуємо розглянути наші рекомендації:

1) Розробці профілактичної програми у навчальному закладі має передувати вивчення соціально-психологічних аспектів шкільного насилля;

2) Основною метою програми повинна бути профілактика шкільного насилля, тобто його попередження, а не боротьба із наслідками (протидія);

3) Профілактична програма з попередження шкільного насильства повинна включати в себе комплекс заходів та передбачати наступні компоненти:

-Інформаційна діяльність з питань шкільного насилля (як для педагогічного колективу так і для учнів)

-Практична діяльність з напрацювань навичків безконфліктної взаємодії у навчальному закладі

-Створення в навчальному закладі системи з надання соціально-психологічної підтримки сторін конфлікту (механізми взаємодії в педагогічному колективі).

4) Профілактична програма повинна прийматися на початку навчального року і має бути розрахована на рік.

Отже, в цьому підрозділі ми надали рекомендації до профілактичної програми з протидії шкільного насильства.

Висновки до розділу 3

Підсумовуючи все те, що було розглянуте нами у третьому розділі «Програма профілактики шкільного насильства», можна зазначити, що:

1) Аналіз закордонного та українського досвіду дав нам можливість створити свій власний план дій щодо попередження насильства у школі. Проводячи семінар з експертами сумських шкіл ми розробили профілактичну програму щодо попередження насильства у школі.

2) Також проаналізувавши закордонну та вітчизняну роботу з питань протидії насильства в шкільному середовищі, ми надали рекомендації до профілактичної програми з протидії шкільного насильства.

ВИСНОВКИ

В навчальних закладах діти проводять більше часу, ніж будь-де за межами родини. Школи відіграють важливу роль у справі захисту дітей від насильства. Дорослі, які здійснюють контроль за навчальними закладами, і ті, хто в них працює, зобов'язані створювати безпечні умови, які сприяють збереженню гідності дітей та сприяють їх розвитку. Але, на жаль, є великий ризик зіткнутися з ситуацією насильства саме в школі.

На шкільне насильство впливають багато факторів, в тому числі неоднакове розуміння насильства в різних культурах, відмінності в соціальному та економічному становищі, обстановка в сім'ї дитини, а також середовище за стінами школи.

Форми насильства у середовищі школярів можуть бути дуже різноманітні. Це і постійні насмішки, в основі яких може лежати будь-який фактор: від національності до зовнішніх даних дитини, вимагання, фізичні і психічні приниження, бойкот і ігнорування, псування будь-яких особистих речей та інше. Все це може негативно вплинути на психіку дитини. Найбільш чутливими і важко пережитими формами насильства у шкільному середовищі є ситуація булінгу та бойкоту.

Прийнято ряд законів, які є важливим кроком в боротьбі проти жорстокого поводження з дітьми в школі. Проте, незважаючи на певні позитивні зрушення в проблемі жорстокого поводження з дітьми, механізм правового та соціального захисту дітей залишається недосконалим.

В ході написання дипломної роботи ми:

- 1) визначили ключові категорії дослідження, такі як “насильство”, “психологічне насильство”, “булінг”, “бойкот” та інші;
- 2) описали основні теоретичні підходи дослідження профілактики шкільного насильства;

- 3) визначили соціально-психологічну характеристику цільової групи;
- 4) проаналізували нормативно-правову базу щодо попередження шкільного насильства;
- 5) описали особливості шкільного насильства;
- 6) проаналізували наявні програми профілактики шкільного насильства;
- 7) розробили рекомендації до профілактичної програми з протидії шкільного насильства.

СПИСОК ВИКОРИСТАНИХ ДЖЕРЕЛ

1. Етимологія насильства // Соціальна робота в Україні на початку ХХІ століття: проблеми теорії і практики: [Матеріали доповідей на Міжн. наук.-практ. конф., Київ, 29-31 жовтня 2002]. – К., 2002.- С.119-130.
2. Токарчук Р. Е. Насилие как составообразующий признак хищений: вопросы уголовной ответственности: дис... канд. юрид. наук. – 12.00.08 / Р. Е. Токарчук. – Омский гос. унив. – Омск, 2008. – 178с.
3. Словник-довідник для соціальних працівників і соціальних педагогів / [за ред. А. Капської, І. Пінчук, С. Толстоухової]. – К.:УДЦССМ, 2000. – 260 с.
4. Ожиева Е. Н. Буллинг как разновидность насилия. Школьный буллинг. [Електронний ресурс] – Режим доступу до ресурсу: http://www.rusnauka.com/33_NIEK_2008/Psihologia.
5. Olweus D. Bullying at school. / D. Olweus // Blackwell Publ. – 1993. – 215 p. [Електронний ресурс]. – Режим доступу: <http://books.google.com.ua>
6. Колесов Д. П. Современный подросток. Взросление и пол.: Учебное пособие. – М.: МПСИ Флинта, 2003. – 319 с.
7. Паршутин И. А. В классе бойкот! Что делать? Рекомендации классному руководителю школы // Источник: Журнал "Справочник классного руководителя" № 8. – 2009. [Електронний ресурс]. – Режим доступу до ресурсу: http://krgor-school.ru/resources/doc-5603-file-block_files_56035615.file/name/Рекомендации+классному+руководителю+школы.pdf
8. Волков Б. С. Психология подростка. – М., 2002. – 147 с.
9. Сирота Л., Позднякова В. Запобігання насильству в учнівських колективах. Ділова гра для педагогів / Л. Сирота, В. Позднякова // Соціальний педагог. – 2010. – № 11. – С. 26-29.

10. Превенція агресивності та насилля в освітньому середовищі: [метод. рекомендації для викладачів та студ. вищ. пед. навч. закл.] / [О. Дроздов, Л. Живолуп, О. Ніжинська, Я. Сухенко]; за ред. Я. Сухенко. – Полтава: ПОІППО, 2011. – 80 с.

11. Конвенція ООН про права дитини. [Електронний ресурс]. – Режим доступу: https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/995_021

12. Методичні рекомендації щодо запобігання та протидії насильству. [Електронний ресурс]. – Режим доступу: <https://zakon.rada.gov.ua/rada/show/v5480729-18?fbclid=IwAR0eg0lSRhb6irYKukbVCePmzPsPWE0YawBKFTpMRSFrj22D0IE9p4GwSyM>

13. Закон України «Про освіту». [Електронний ресурс]. – Режим доступу: <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/2145-19>

14. Закон України «Про внесення змін до деяких законодавчих актів України щодо протидії булінгу (цькуванню)». [Електронний ресурс]. – Режим доступу: <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/2657-19>

15. Закону України «Про затвердження Державного стандарту соціальної послуги профілактики». [Електронний ресурс]. – Режим доступу: <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/z1155-15?fbclid=IwAR3yNeCWbp1DmDM1nLU3iAXFcO9yr9qw35j47yyF5PkuBJQKDb6bNcdX43A>

16. Global Social Work Statement of Ethical Principles / IFSW, 2018. [Електронний ресурс]. – Режим доступу: <https://www.ifsw.org/global-social-work-statement-of-ethical-principles>

17. ЮНЕСКО. Как остановить насилие в школе. Пособие для учителей. – 2011. – 41 с.

18. Сирота Л., Позднякова В. Запобігання насильству в учнівських колективах. Ділова гра для педагогів / Л. Сирота, В. Позднякова // Соціальний педагог. – 2010. – № 11. – С. 26- 29.

19. Організація роботи з розв'язання проблеми насильства в школі: [навчально-методичний посібник]. – К., 2013. – 96 с.
20. Превенція агресивності та насилля в освітньому середовищі: [метод. рекомендації для викладачів та студ. вищ. пед. навч. закл.] / [О. Дроздов, Л. Живолуп, О. Ніжинська, Я. Сухенко]; за ред. Я. Сухенко. – Полтава: ПОІППО, 2011. – 80 с.
21. Беляєва О. Булінг у шкільному середовищі. Теорія та практика / О. Беляєва // Психолог. – 2017. – вересень (№ 17/18). – Вкл. С.1–49.
22. Стельмах С. Антигуманізм: вчитель як фасилітатор булінгу в дитячому середовищі / Стельмах Світлана // Наукові записки УКУ. – 2014. – Ч. 4 : Педагогіка. Психологія, вип. 1. - С. 293-302.
23. Школа без насилля. Методическое пособие / Под ред. Н. Ю. Синягиной, Т. Ю. Райфшнайдер. – М.: АНО «ЦНПРО», 2015. – 150с.
24. Навчально-методичний посібник «Тренінговий курс з профілактики насильства в шкільному середовищі: форми роботи та можливості організації». [Електронний ресурс]. – Режим доступу до ресурсу: <http://www.ippo.if.ua/predmety/ocppsr/media/files/WCU3.pdf>
25. Горбатова Е. А. Теория и практика психологического тренинга. – СПб: Речь, 2008 – 320 с.
26. Форум-театр: формула виходу з кризи / Д. Доусэт, Е. Еделева, И. Захарченко и др. – Британский совет в Украине. – К., 2007. – 66 с.
27. Дубровська Є., Ясеновська М., Алексєєнко М. Насильство в школі: Аналіз проблеми та допомога, якої потребують діти та вчителі у її розв'язанні. – К., 2009. – 36 с.
28. Buchner G. Grundlagen zu Gewalt in der Familie / G. Buchner, B. Cizek, V. Gossweiner, O. Kapella, J. Pfliegerl. – München, 2007. – 225 p.

ДОДАТКИ

Додаток А

